

Ferran Sánchez Agustí

Maquis al Montsec

Del Migdia francès a l'Aran
i el Pallars (1944-1956)

Maquis al Montsec

Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956) és un extens treball sobre els moviments guerrillers de 1944 a 1945 a les muntanyes de Catalunya, completat amb una síntesi històrica sobre la presó de Sort, transformada en el Museu Camí de la Llibertat. El llibre ens assabenta dels meritoris episodis sobre el pas clandestí de frontera protagonitzats per Josep Marsal de Boldú o Meliton Sala de Tòrrec i de la persecució a França, a causa de la Guerra Freda, de rojos exiliats, com el metge de Llimiana Josep Bonifaci Mora. També parla del sometent, del mite de la Pastora, del contraban i de l'estraperlo. A l'obra s'expliquen els crims de la Clua de Montsec (Sant Esteve de la Sarga, 1947) i Montgai (Viacamp i Lliterà, 1950), a més de l'homicidi d'Abella de la Conca el 1949 i del cas de l'últim maqui garrotat a Lleida en una silenciada execució el 1956, precedida de quatre guerrillers morts a Baén, Taús, Sant Guim de Freixenet i Vilanova de la Sal.

Ferran Sánchez Agustí, premi Tasis-Torrent de Comunicació 1995, teixeix el present títol amb treball de camp, exhumació de diligències judicials, testimonis supervivents i enriquides localitzacions geogràfiques. Ve avalat per ponències sobre la temàtica a les universitats de Pau et Pays d'Adour, Toulouse-Le Mirail, Castilla-La Mancha i Complutense de Madrid, el documental televisiu *El maquis, la guerra silenciada* (2002) i quatre obres d'òptima difusió: *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort del Caracremada*, Lleida, Pagès editors, 1999 (5a edició revisada i ampliada el 2005); *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Lleida, Editorial Milenio, 2001 (tres edicions); *Espías, contrabando, maquis y evasión. La II Guerra Mundial en los Pirineos*, Lleida, Editorial Milenio, 2003, i *El Maquis anarquista. De Toulouse a Barcelona por los Pirineos*, Lleida, Editorial Milenio, 2006.

Maquis al Montsec

Del Migdia francès a l'Aran
i el Pallars (1944-1956)

Ferran Sánchez Agustí

Pagès editors

ePages

ePages

És una col·lecció de llibres digitals
de Pagès editors, SL

Ferran Sánchez Agustí, 2008
© de la edició impresa: Pagès Editors, SL, 2008
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
www.pageseditors.cat
editorial@pageseditors.cat
Primera edició: maig de 2011
ISBN: 978-84-9779-664-4
DL L-791-2008
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, SL

© de l'edició digital: Pagès Editors, SL, 2013
www.pageseditors.cat
Primera edició digital (epub): octubre de 2014
ISBN (epub): 978-84-9975-383-6
Conversió digital: Arts Gràfiques Bobalà, SL
www.bobala.cat

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreueu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.

Generalitat de Catalunya
Departament
de la Vicepresidència

La publicació d'aquesta obra ha rebut el suport del Centre d'Història Contemporània de Catalunya

Libre obert. Per ampliar o comentar, rectificar o formular algun suggeriment amb l'objectiu de contribuir a un apropament més fefaent al contingut parcial o total d'aquest treball qualsevol lector es pot dirigir epistolament a l'autor afegint 08650 Sallent (Barcelona).

*El maquis republicano estaba concentrado en la frontera.
Los Aliados no tenían más que hacer un gesto [...] pero se hicieron los sordos [...] debieron ayudarnos, aunque sólo hubiera sido por solidaridad democrática.*

Juan HERMANOS
El fin de la esperanza, París, 1950

Exordi

El president Azaña pronosticà el 1937 des de Barcelona que, si la República perdia la guerra, s'ensenyaria als nens durant moltes generacions que van estar anihilats i expulsats d'Espanya "els enemics de la seva unitat". El president Negrín el 1938 augurà que els contraforts del Pirineu serien la tomba del feixisme. El primer va encertar, el segon errà.

La Guerra Civil, com la Guerra dels Maquis als Pirineus, es va perdre. Però els guerrillers de 1944 no van entrar enganyats com s'ha repetit fins a la plètora. Sabien a què s'exposaven: el piquet, un tret a la nuca, garrot, podrir-se a presó. Una altra cosa és que diguessin, per a rebre menors penes, que els havien enredat amb falses expectatives des de França. Ara bé: com flors seques, emergien pertot la por i el silenci, la resignació i la repressió, la fam i la misèria, el dissortat miratge del 36. El fred glacial i la fredor social havien assolit unes proporcions tan inversemblants que van

acabar per generar en aquells homes una sensació d'impotència i frustració difícils de descriure.

Uns quants dies abans, aquells veterans combatents no temien ningú. Amb l'eufòria de la victòria sobre el feixisme a l'estat veí, pensaven a fer pagar car a Franco i acòlits els mil dies de guerra i aquells cinc anys, durs, llargs, penosos, d'exili. Però l'alegria a casa del pobre dura poc i acaba provocant coragror. Eren els mateixos guerrillers espanyols de les FFI que dos mesos enrere havien estat abraçats i ovacionats per pobles i collades de França en reconeixement públic a la seva fonamental i heroica participació en l'alliberament del Migdia gal.

Aquells rojos que havien marxat amb el puny tancat van tornar amb la mà oberta carregats de renovades il·lusions per recuperar l'esperit del 14 d'abril de 1931. Van venir com romeus de la democràcia a repartir indulgències de llibertat per oferir des de les muntanyes del Pirineu el jubileu d'una nova República. Desventurats maquis, semblaven protagonistes cecs d'un film surrealista cercant endebades la llum de la Llibertat per camins, viaranys, rutes de contrabandistes, vies transhumants i ancestrals camins rals cridant visques a la fraternitat republicana per barrancs i penya-segats, reivindicant un món més just i igualitari per valls i bosquíries. Guerrillers somiatruites, desesperats i desil·lusionats, glaçats fins als testicles, esgotats fins al límit, cares desencaixades, enfebrats de set, famolencs i desafaitats, peus martiritzats, mal dormits, esgarrapats i demacrats, mig despullats, robes espatllades per l'esquerperia del país, més que guerrillers semblaven

autèntics rodamons tirant a agots, éssers erràtics que rodaren pels Pirineus espanyols des de l'estiu de 1944 fins a la primavera de 1945 i que van mantenir en escac l'Exèrcit, la Guàrdia Civil i la Policia Armada davant la mirada indiferent dels aliats, que preferiren Franco a la incertesa de qualsevol altra república.

Però després d'aquell èpic episodi pirinenc, l'únic de resistència que va posar nerviós el masover del Pardo durant el seu regnat, alguns van continuar bregant uns pocs anys més. Creien en l'efectivitat de la lluita armada. Ciutadans de vides hipotecades, protagonistes de sòrdids episodis escrits sobre pàgines obscures i cruels, amb més sang que arena porta la mar, en una lluita desigual contra un règim nascut sense raó mitjançant la raó de les armes. Caminaven de nit per camins inhòspits, sense fumar, sense tossir, sense cridar. Molts somnis i molta abstinència, sexual sobretot. Van tenir per descans el sòl, per plany les bales i el cor en un puny.

Amb la Dama planejant sobre el seu cap des que van triar aquella vida fent de la muntanya el seu amagatall. Van crear molta por. Polícies i benemèrits experimentaven un pànic indescriptible amb la sola pronunciació del vocable maquis, però al final aquests, sense ser herois ni bandolers, no van saber què fer amb tanta por. El mot maqui, envoltat d'una silenciada aurèola de misteri durant el règim anterior, resultà una expressió, més que una paraula; sinònim de guerrilla i resistència per a uns, sinònim de pertorbadors de l'ordre i bandolers per als altres. Per a la resta: homes que lluitaven per un ideal democràtic.

Capítol I

MAQUIS ENTRE L'ARAN I EL PALLARS (1944-1945)

Alexandrino dos Santos, militar portuguès de carrera, revolucionari ibèric, antisalazarista de la primera hora, l'octubre de 1934 capitanejà el *Turquesa*. Com que no va poder desembarcar un carregament d'armes en un port del sud d'Espanya, es va dirigir a Avilés per ajudar la Revolució d'Astúries. Lluità a la batalla del 19 de juliol pels carrers de Barcelona. Va estar al capdavant d'una columna de milicians d'UGT fusionada com a Unitat Especial Mòbil de Metralladores, Morters i Artilleria (dos peces del 7,5) a la 27 Divisió "la Bruixa" l'abril de 1937 i imitada pels rebels amb la Columna Barrón. Va combatre a Tardienta, Vicién, Sangarrén i Sierra de Alcubierre. Va patir al Front d'Aragó la mort del seu fill Alberto. Comandant en cap del Cos de Carrabiners amb el grau de tinent coronel, Dom Alexandrino jugà un paper de primer ordre en l'organització i la instrucció guerrillera del Midi i participà en l'alliberament de Toulouse, ciutat del seu traspàs el

1969. Pocs dies abans de la retirada de 1939, estava treballant amb altres tècnics d'EM, com el cartògraf, retolista, escriptor i sergent de l'Exèrcit de Llevant Pere Calders Rossinyol, en la construcció d'una detallada maqueta amb tots els passos dels Pirineus catalans, convençuts que seria la zona idònia per resistir tant com fos necessari per poder rebre els beneficis del triomf aliat. Es tractava d'un disseny *avant la lettre* de l'Operació RdE,¹ cinc anys després materialitzada per desenes de guerrillers sota l'halo d'UNE, plataforma de pretensions unitàries impulsada pel PCE-PSUC, "el Partit", l'única formació política que va plantar cara al règim, des de l'exili, des de les presons i des de la clandestinitat amb fets i paraules, cara i ulls, abanderant la resistència armada fins a 1948 i pacífica fins a la seva legalització el 1977.

Així doncs, els arguments de l'EM guerriller a l'hora de triar un lloc entre tots els Pirineus per establir un cap de pont republicà en sòl espanyol van ser estrictament geogràfics: l'Aran i el Pallars, amb el Montsec com a meta més meridional d'actuació. La resta d'accessos des de França per Navarra, l'Alt Aragó i Girona eren bastant més complicats si bé aquestes fronteres foren escenari de constants, diverses i extenses maniobres de distracció a partir de l'estiu de 1944.

L'Aran no tenia pràcticament comunicacions amb l'Alta Ribagorça i només estava unit per camins de terra amb el Pallars de maig a setembre anant bé. El trànsit rodat que va començar a vertebrar el desenvolupament turístic de l'Alta Ribagorça i l'Aran per la vall de la Ribagorçana

s'hagué d'esperar fins a 1963, quan es va convertir oficialment en la carretera 230 Tortosa-Aran la pista oberta a base de barrinar i foradar, per accedir a la Ribagorça Oriental des de la vall de la Terreta, els cingles de la riba dreta de la Ribagorçana que neix a les Muntanyes Maleïdes i desguassa al Segre per Corbins.

De modest peatge des de 1952, la pista coneguda popularment com "La Lechera" construïda per "la Canadencs de l'Electrofranquisme" (Enher) es va utilitzar per viabilitzar gegantines obres hidràuliques a la conca del Barravés com els salts de Senet (1951) i Bono (1952). Al curs de la Noguera de Tor, preses de Vilaller (1952), el Pont de Suert (1955), Llesp o Cardet (1954), Boí o Barruera (1956), Caldes o Cavallers (1959) i la Farga "el Xalet del Franco" (1952). Embassaments d'Escales (1955), Sopeira (1957), el Pont de Montanyana (1958), Canelles (1959) i Santa Anna (1961) a la Noguera Ribagorçana. I el pantà de Baliera o Valira de Noals (1962) a la Valira de Castanesa. Basierca-Morales, l'últim, és de 1988.

Fins llavors viatjar a l'Aran pel Pallars era tota una odissea. Es partia de Barcelona amb tren a les sis del matí direcció Lleida. Aquí, després de menjar, se sortia a les 14 h amb l'Alsina Graells. A les 21 h es feia nit a València d'Àneu després d'haver descansat de deu a quinze minuts a Balaguer, Àger, Tremp, la Pobla de Segur i Sort. Per recórrer 117 km: set hores. L'ascens al port de la Bonaigua s'iniciava a les nou de l'endemà al matí i es feia al migdia parada i fonda a Salardú. A la una, Viella: quatre hores per

fer 46 km. Al Pont de Rei s'arribava sobre les tres de la tarda.

L'altra ruta: cinc hores amb tren de Barcelona a Tàrrrega. Tres hores per pujar a la Pobla de Segur per Agramunt, Artesa de Segre, Folquer, Comiols, Sant Salvador de Toló, Vilamitjana i Tremp. D'Artesa en amunt, el sòl, de terra fins a 1959. El cotxe de línia que sortia de la Pobla i salvava la seva palanca tercermundista arribava a Vilaller al cap de sis hores després de creuar els tortuosos ports de Perves i Viu de Llevata. Fins a la boca meridional del túnel de Viella només existien camins de ferradura. A partir d'aquí, camions de militars, d'obrers de la carretera o miners de Cierco, combinats en tot cas amb el cotxe de Sant Ferran. Si no es volia o no es podia pujar el port de Viella (cinc hores), calia creuar el túnel Alfons XIII suportant una lúgubre i humida foscor a base de sortejar el runam de les obres obrint i tancant portes: dues hores. Fins a Viella, es baixava pel camí que dona al seu carrer Major seguint el curs del riu Nere: una hora. Les perforacions del túnel de Viella iniciades el 1925 per les dues boques es van trobar el 9 de desembre de 1941. Inaugurat el 22 de maig de 1948, transitable el 1950, no va ser il·luminat i pavimentat fins a 1965, bé que amb la precarietat de l'època. Per a una impermeabilització digna s'hagué d'esperar trenta anys més i s'obrí a les acaballes de 2007 un germà paral·lel de tres carrils amb el nom del nét d'aquell borbó conegut popularment com "el Cametes".

La primera notícia de maquis al Pallars ve a les memòries del basc Victorio Vicuña Ferrero "Julio Oria" (Urnieta, 1913

- Lasarte, 2002). El 1947, després d'onze anys de lluita armada, se'n va anar a França i no va tornar fins que morí Franco, però abans fou comissari als antiaeris de Montjuïc, el Carmel i el Tibidabo de Barcelona el 1938 i tinent coronel Légion d'Honneur a les FFI. Al principi de setembre de 1942 amb sis homes, caminant de nit i descansant de dia, va sortir de Tarascó d'Arièja i creuà pel pic dels Tres Senyors amb l'objectiu de començar a preparar l'Operació RdE. Els primers espanyols que van trobar eren quatre muntanyesos. Només parlaven català. Es van espantar molt, però els van coure dos perols de patates i pa. En properes incursions haurien de tenir en compte aquesta circumstància de la llengua. Quan anaven per Berrós Jussà i Berrós Sobirà, en un tiroteig amb una parella de la GC, un número va caure a terra i l'altre fugí. Es van haver d'emboscar fins que decidiren tornar.

El 23 de setembre ja eren a Pal (Andorra) amb molta gana i cansats com rucs. El 26 de setembre pel Serrat i mont Forcat arribaren a l'Arièja i en el rombe Foix-Pàmies-Mirepoix-Lavelanet amb l'estrella polar guerrillera encimbellada al Col de Py (L'Herm, una placa ho recorda des de 2002), antics membres del XIV Cos de Guerrillers de l'Exèrcit de la República van fundar el XIV Cos de GE, braç armat d'UNE.²

Aquest cos es convertí el maig de 1944 en l'Agrupació de Guerrillers Reconquesta d'Espanya, fusionada per Charles de Gaulle dins les FFI des del febrer de 1944. Traslladà l'EM a una granja propera a Gaillac (Tarn), el PM a Sant Pau de Fenolleda (PO) i es reestructurà en 1a Divisió (9a,

10a, 35a), 2a Divisió (2a, 4a), 26a Divisió (1a, 3a, 5a) i 4a Divisió (7a, 9a, 11a).

Van arribar l'estiu de 1944 a sumar 11.000 homes (divisions 240, 186 i 102) a punt d'entrar massivament en qualsevol moment. Comprenien, a raó d'uns 300 homes per brigada, les brigades 1a, Macià i Companys (Pirineu de Girona), 3a, 5a, 7a, 9a, 11a, 15a, 404, 410, 471, 526 i 551 (Pirineu de Lleida), B, X, 21a, 104, 218, 241, 468, 565 i 570 (Pirineu d'Aragó) i 10a, 35a, 45a, 53a, 54a, 127, 227, 264 i 522 (Pirineu de Navarra).

Ubicaren l'agència de premsa i informació Hispania a l'Hôtel des Arcades de la plaça Capítol de Toulouse, la redacció del setmanari *Reconquista de España* al consolat franquista de Toulouse, el campament a Bourrasol (Toulouse), l'Escola Guerrillera a les escoles públiques de Montréjeau, el PM a Sainte Engrâce, l'EM al castell de Foix, la PLM al Lycée de Foix i el Quarter General a la caserna Bernadotte de Pau, actual arxiu de l'Armée de Terre.

Un informe confidencial del comissari central de Valence adreçat al cap de la DST de Lyon descrigué així l'estat d'opinió: "En ce qui concerne Franco, la masse pense que les américains et les anglais le mettront bientôt dans l'obligation de céder la place aux républicains espagnols."³ Però els màxims dignataris dels EUA i del Regne Unit tenien un parer diferent. Franco era el millor militar. Una nova República, inviable. Després de les operacions bèl·liques a la zona espanyola dels Pirineus, es

transformaren aquelles brigades en onze batallons espanyols de seguretat de les FFI a la zona francesa dels Pirineus fins a la desmobilització la primavera de 1945.

De Llavorsí surt un camí cap al santuari de Sant Joan de l'Erm, incendiats el 1935 i dantesc escenari de front bèl·lic el 1938. Més enllà condueix al nou santuari aixecat al coll de la Basseta (1959), terme de Montferrer i Castellbò. Però passa abans per Montenartró, agregat de Llavorsí. Aquí una patrulla de la GC sorprenué tres maquis menjant. En van matar dos i un tercer escapà ferit, però expirà a Romadriu de Ribalera (Llavorsí).

Cabdella, en ser ocupada el 19 d'octubre, donà pa i vi als guerrillers mentre es feien un calder de patates amb dos corders. Un guàrdia civil resultà ferit. Entre la Pobla i Pont van agafar nou guerrillers el 10 de novembre. El cap d'aquesta partida era madrileny, educat i cortès; confessà que ningú els pararia, estava convençut que tot Espanya acabaria per unir-se'ls. El 16 de novembre a Pobla capturaren diversos enllaços. El dia 26 de novembre va passar per les Esglésies una partida de quinze maquis que venien de la part d'Osca i intentaven tornar a França. El febrer de 1945, tropes de la Divisió de Cazadores de Montaña Urgel N° 42 a Coll de Nargó van agafar la partida del capità Antonio López "Padilla Sáiz" de la 570 Brigada en retirada cap a França. Venia de la serra d'Alcubierre i havia estat canonejada prop de Binèfar (Osca).

Es van veure rodar maquis pertot arreu: Abella de la Conca, en camí d'anada i tornada cap a Andorra;

consegüentment també a Valldarques, la Faidella, Bóixols, Isona. Sobre Collegats: Baén, Buseu, Castellnou, bordes de Cuberes, Enseu, Espluga de Cuberes, Sant Sebastià de Buseu, Mas de Solduga, Useu. Pla de Corts: Pujol, Canals, Cortscastell, el Comte. Port del Cantó, Soriguera, Junyent. Herba-savina, Hortonedada de la Conca, Iglesieta, Castelló, Espluga de l'Olirmini, Toralla i Serradell. Perves-Viu de Llevata. Vall de Baiasca-Espot. Port de Salau-Montgarri-vall d'Isil. Vall de Manyanet-Durro-vall de Boí. Serra de Campirme-vall d'Unarre. Ser-res de Comiols i les Tres Campanetes. Serres de Boumort, Sant Joan i Carreu.

Van detenir per considerar que havien ajudat maquis Robert Bochaca Alsina, de la Pobla, onze dies; els contractistes de les obres de la carretera fins al Túnel de Viella Francesc i Camil Cases Cortina; el xofer Joaquim Blasco Tormo, d'Alfarràs; el sobrestant Manuel Navarri Sanmartín; Joaquim Cambres Gabàs, de Sarroqueta, veí d'Estac; l'ancià de Cadolla Jacint Franch Vilaespa; Esteve Molinet Pintat, de Tost, i el viudo Joaquim Clop Colell, de cal Pei de Rubió del Cantó, pare de sis fills, de l'11 d'octubre de 1944 al 8 de febrer de 1945 "*por albergar en su domicilio a dos maquis españoles.*"⁴Karl Heins Schnepfer "Charly" (Lindlar Bez Köln, Colònia, 1921), paleta naturalitzat francès el 1960, mobilitzat el 1941 per Hitler, desertà de la Wehrmacht. Fins que s'incorporà a la 3a Brigada havia escapat sis cops de les urpes nazis.⁵ La tardor de 1944 entrà amb el seu company de lluites Raymond Montané Malgrat "Tito" (Carbonnes, HG, 1925), fill d'una senyora d'Ainet de Besan i un brigadista andorrà d'Erts. Havia emigrat de la vall Ferrera el 1934 amb son

pare pel port de Boet, vall de Soulcem, Vicdessos. Estant al maquis espanyol de l'Arièja, Valentí Montané el conduí fins al Serrat (Ordino, Andorra) amb dos dies de ruta per Foix, Prats d'Albis, descens a Saurat, passatge de Lapège, travessia de Vicdessos, vall de Siguer, pantà i vall de Gnioure. I un cop alliberat el Midi del jou feixista: "Vam entrar per la vall de Soulcem cap a Andorra per port d'Arinsal, coll de la Botella, fins al Boumort. Vam estar a les envistes de Tremp i en un dels tirotejos vam tenir dos ferits de bala, jo un d'ells, encara arrossego la cicatriu al panxell de la cama dreta. Al cap d'un mes llarg de voltar per les muntanyes del Pallars vam emprendre el camí de retorn fins a Andorra la Vella on vam lliurar les armes."⁶

Josep Castellà Llovera (Agramunt, 1918 - Lleida, 1997), fill del carrer de la Mercè d'Agramunt, s'afilià el 1936 a l'acabada de fundar JSUC i marxà voluntari a Barcelona. De la caserna Vorochilov de Sarrià passà al front de Madrid: Majahonda, Villanueva de la Cañada, Villanueva del Pardillo, Colmenarejo. Amb la 135 BM va operar per Guadalajara, el Montsec i Sant Corneli. L'exili: Sant Cebrià, Bram i voluntari al Primer Regiment de Marche de la Légion étrangère, Línia Maginot l'hivern de 1939 al sector de Sedan, aconseguí embarcar cap al nord d'Àfrica a la recerca de les FFL finalitzada la batalla de França i signat l'armistici el juny de 1940. Campanyes de Líbia, El Alamein, Montecassino. Llicenciat, se'n va a anar a casa del seu germà a Ceret. S'enrolà a UNE. Entrà amb vint guerrillers més a les ordres d'un comandant polonès i un comissari espanyol pel Canigó. Al cap de pocs dies només en quedaven vuit. Transcorregut un mes des que penetrà,

va caure en una masia de la muntanya de la Marina prop de Sant Celoni a mans de la GC quan va acabar la munició i després de llançar dues bombes amb mànec de fusta. El van apallissar a l'escola de Llinars: "No volia creure que haguéssim perdut del tot la guerra. Mentalment l'empalmava amb la mundial. ¿Aquella guerra contra el feixisme havia d'acabar bé i la nostra no? Molts pagesos ens ajudaven i això volia dir que molta gent tenia l'esperança posada en aquell final de la Segona Guerra Mundial i la victòria de les democràcies. I és veritat que teníem un esperit de revenja enfront d'aquell feixisme espanyol que tot ho havia basat en la violència." Al cap d'un mes de presó al convent de Sant Elies de Barcelona va arribar l'informe de l'alcalde agramentí afirmant que era bona persona. El van enviar a casa, però va haver de fer el servei militar a Ceuta. Un company el vigilava tothora. I el 1946 el van dur detingut a Barcelona per condemnar-lo a sis anys i un dia, dels quals en va fer quatre.⁷

Mario Escofet Vilalta (Tàrrega, 1926) va entrar amb la Brigada 551 i es va desmobilitzar a finals de desembre de 1944. S'havia batut el coure contra "*l'ennemi Allemand pour rejoindre les Patriotes Espagnols que partent reprendre la lutte dans leur pays*". Era el més gran dels cinc fills que van tenir una cosidora de Tàrrega i un culte director a Cervera de Riego y Fuerzas del Ebro "la Canadencia". El camí de l'exili va dur-lo a Vercheny. El seu pare aterrà a Bram. Des de 1942 veí de Saillans (Drôme), enllaç al Réseau Boukmaster-Roger de la 1a Cia. 3r Batalló del Regiment de la Drôme (FFI), en unió dels germans Amado, Enrique, Miguel i Benito Carod Pascua, Fermí

Soler, Emilio Melero, Agustín Trujillo, Joan Dalmau, Agustí Clariana, Santiago Martínez Gato, Alberto Catot, Rafael Catot, mort en la deportació, Fernando Martínez Fuentes, Josep Llop Galceran, Manuel Almazán, Antonio Cervera, José Pérez Alcañiz (un dels 32 morts recordats al Memorial d'Espenel, Drôme), va actuar a les ordres del capità de la Marina mercant i de l'Armada francesa a la Gran Guerra Paul Pons "Le Vieux" (1896), al qual la GMR calcinà les seves propietats.⁸

Enrique Ortiz Milla (La Gineta, Albacete, 1916), fill de camperol pobre i manobre de professió, s'allistà al *batalló 18 de Julio* capitanejat pel seu cosí Antonio Martínez Ravadán, secretari general de JSU d'Albacete. Amb el 8è batalló de la 3a BM a les ordres de José M. Galán va combatre a la Casa de Campo, Ciudad Universitaria, Las Rozas, Pozuelo de Alarcón, Guadalajara, ermita de Santa Quitèria, va caure ferit a Andújar, Somosierra i Vilanova de la Barca. A l'exili per Prats de Molló conegué els camps de concentració d'Argelers i Barcarès. Miner a Decazeville (Aveyroy), enllaç de la 9a Brigada a les ordres d'Amadeo López "Salvador", va participar en la recuperació d'armes i explosius, sabotatges i alliberament de Villefranche-de-Rouergue, Ródez, Carmaux, Albi, Toulouse i va entrar a l'Aran l'octubre de 1944. Es va casar el 1947 amb María Magdalena, filla d'emigrats econòmics espanyols després de la Gran Guerra, a la Bastida-Rouairoux, petita localitat del Tarn on viuen encara.

Dels quatre fills que van tenir, el més mogut ha estat Jean Ortiz Hernández (1948), prototípic alumne d'origen

espanyol paradigma de l'escola pública francesa, laica i republicana, un tot terreny polític, cultural i social dels Pirineus Atlàntics: excandidat a diputat del PCF el 1973, Maître de Conférences i catedràtic de Langues et Littératures Romanes de la Universitat de Pau et Pays d'Adour, corresponsal a Cuba i l'Amèrica Llatina de *L'Humanité* (1977-1981), director d'un reivindicatiu festival llatinoamericà d'ençà 1992, fundador de la Federació Sindical Unificada (1993) i de l'entitat Memoria de la España Republicana, ha coordinat obres col·lectives com *Ché más que nunca* (Biarritz, Atlantica, 2007) o *Rouges. Maquis de France et d'Espagne. Les Guerrilleros* (Biarritz, Atlantica, 2006) i ha dirigit documentals amb el realitzador Dominique Gautier com *Guerrillero* (1996) sobre els espanyols a la Resistència del Bearn. *Les maquis de l'impossible espoir* (2003) tracta la guerrilla als Pics d'Europa, *Espejo Roto* (2005) relata la vida del lluitador antifranquista andalús Virgilio Peña, i *El grito del silencio* (2006) narra la crueltat dels vint-i-dos assassinats de Santaella (Còrdova). Després d'uns tirotejos entre Caldes i Durro a la vall de Boí van detenir quatre *rebeldes* provinents del llac Major. A Erta, després de demanar menjar, uns maquis van marxar direcció Durro, tenien pressa. D'un grup de set que havia entrat el 30 de setembre per "*implantar la República en colaboración con los izquierdistas residentes en España ya sublevados*", en un tiroteig a Durro en van caure dos de presos i tres van anar-se'n cap a Barcelona, mentre que Manuel Díaz Fernández, de 19 anys i natural de Carboneras (Almeria), i Bartolomé Belmonte Belmonte, de 18 anys, van tirar

endavant, a un quilòmetre de Torres de Segre van ocultar les armes en uns matolls i es van endinsar cap al País Valencià. La GC els va detenir el 8 de desembre a tres quilòmetres d'Artana (Castelló).

Fernando Villajos "Paulino Tostado" (Puebla de Almoradiel, Toledo, 1914 - Castres, Tarn, 2006), paleta, ferit a l'Ebre, comandant del primer batalló de la 3a Brigada, distribuí dos-cents homes entre Ax-les-termes, Auzat, Cabannes i l'Hospitalet-près-Andorre. Els dos guies, contrabandistes, els abandonaren enmig d'una tempesta de neu. Al cap de dos dies arribaven a Caldes de Boí. Quan el capellà, un dels seus contactes, els informà de la desfavorable situació general: *"Decidimos regresar a Francia por Llac Negre ¡Cuánta nieve! ¡Qué frío! ¡Qué hambre! Llegamos a comer hierba, hojas y un pony casi crudo. Algunos deliraban. Cuatro camaradas patinaron y desaparecieron en los barrancos helados de Sentein. Una mayoría fue hospitalizada en Foix con pies y manos helados."*⁹

LES VALLS D'ÀNEU

Havien transcorregut cinc anys, vuit mesos i alguns dies des que s'escrigué l'episodi de la retirada republicana de vall Ferrera cap a França pel port de Boet. La 15a Brigada tenia la missió de convergir per ocupar Llavorsí i València d'Àneu amb la 471 Brigada. Aquesta descendí per la vall d'Unarre amb la missió d'ocupar Esterri d'Àneu. La 526 que baixava per la vall d'Isil no va passar gaire més enllà de Gil després del combat d'Alòs d'Isil. La 402, infiltrada

pel port de Tavascan i vall de Cardós, havia d'ocupar Sort, però tot estava copat. L'objectiu d'aquestes quatre brigades juntes (uns mil homes) era blocar el peu del port de la Bonaigua, però va mancar coordinació en unes accions francament ben concebudes des del punt de vista d'estratègia bèl·lica, però amb l'handicap d'una manca manifesta de mitjans de comunicació telegràfics o radiofònics.¹⁰

La 15a Brigada va partir d'Auzat. Per port Vell, port Negre i port de Boet es presentà a Alins de Vallferrera el 19-J: dijous 19 d'octubre de 1944. *The 6-D* de l'operació RdE a la vall Ferrera es va saldar amb set soldats ferits, quatre maquis presos i ferits i deu morts: dos ciutadans, un soldat, cinc guerrillers, un tinent i un carrabiner. Els finats van ser el tinent Pascual Candial Tomás (Alcaine, Terol, 1916) i el soldat Salvador Sendra Garcia (Barcelona, 1923), "*en acto de servicio de heridas por arma de fuego en combate con fuerzas rebeldes*", ambdós del batallón Navarra N° 1 de la División de Cazadores de Montaña Urgel N° 42, i el carrabiner Jesús León Pérez (San Martín de Unx, Navarra, 1917). Dels guerrillers morts, un era aragonès, comandant, es deia Martínez, i un altre era un jove de 18 anys que deia venir a alliberar sa mare. Reposaven en un racó del destartat fossar d'Alins convertit en placeta enjardinada recentment. Però també va morir l'estanquera Adelina Farrera Moles, de Tírvia, esposa de Jacint Millet, en treure el cap per una finestra (*lucana*) de cal Pereta a la plaça Major, i l'ancià viudo Ermengol Jausàs Fité, veí d'Ainet de Besan, quan acompanyava un capità guerriller a parlar amb les tropes

sobre el pont que salva la Noguera de Vallferrera a l'altura de la borda de Borres o del Ferrer.

Tor, a trenta-dos quilòmetres de Llavorsí i a tretze de Pal (Andorra) pel port Negre, en ser el poble més alt de Catalunya (1.700 m), avui solament és habitat sis mesos l'any a causa del fred extrem i de la copiosa neu. Havia arribat a tenir noranta-vuit habitants. Coïen pa Francisco Clos i els germans Leopoldo i Bonaventura Riba. Aquest últim, de casa Palanca, també regia la modesta fonda. Josep Babot tenia una petita taverna. Andreu Riba Call va morir a Gusen el 1942 als 41 anys.

L'ocupació de Tor va anar a càrrec d'un grup especial de la 15a Brigada format per trenta homes. Dos maquis, quan s'acostaven a casa Sansa, van ser rebuts a trets per una secció de la PA que havia estat requerida pel seu amo Peret Montaner tota vegada que des d'uns quants dies enrere es veia circular gent armada i tenia por perquè havia fet la guerra amb els nacionals. Els dos maquis, refugiats al cobert de Peyrot, van ser assetjats calant foc a la palleria i acabaren morint: un es deia Gallego. Quan la resta de guerrillers van tenir coneixement d'aquest fet, van atacar els policies a casa Sansa posant foc al cobert de Palanca. Les flames es van escampar fins a casa de Clos i casa de Molné. Els governamentals, a la nit, van fugir muntanyes amunt cap a Àreu.

El sergent de Joventut Combatent de la 15a Brigada Ricard Samitier Verdú (Lleida, 1920), miner, biberó¹¹ de la 2a Cia., 3r batalló, 141 BM, 32 Divisió, XI CdE, va combatre

als fronts de l'Ebre i Montsec de Meià; responsable d'UNE al Maquis de la Grand'Combe, anava al costat dels dos maquis morts a Tor. Fou regidor de 1968 a 1974 a Le-Collet-de-Dèze (Lozère), el petit poble de la seva vida des de l'octubre de 1940: "De lluny sentíem el tiroteig d'Alins. Vam explicar a la gent de Tor les nostres intencions. Alguns ens van donar menjar. De retorn vam caminar 23 hores sense parar sota una tremenda tempesta de neu. Alguns es van despistar i van anar a parar a Andorra. Les nostres il·lusions no eren compartides pels Aliats."¹²

Quan van començar a venir tropes provinents de Tírvia, els maquis que ocupaven Alins es van retirar cap a Norís i per la vertiginosa escala Cauba arribaren a Tor. A tots els guerrillers que anaven passant les dones els preguntaven qui els arreglaria les cases cremades. Que no patissin, els deien. Un cop restaurada la República ja els les pagarien. I si no, ¡ja esta bé! Al final, ni els uns, ni els altres. Les ruïnes parlen. Les famílies damnificades van passar a viure a la casa del Comú i a la rectoria fins que van anar deixant el poble. Possiblement, si no hi haguessin hagut policies, no hauria passat res a Tor.

Caps de la 15a Brigada foren els comandants Miguel Thomás i el mestre Anton Sancho Juncosa, fundador de FETE a Tarragona, comissari general del XII CdE a la Guerra Civil, director de l'Escola Guerrillera d'Alet i professor de francès als salesians de Sarrià en tornar de l'exili; els tinentes Gregorio García i Anastasio Sánchez Monroy, exdirector de les presons instal·lades al santuari gironí del Collell i el buc *Uruguay* atracat a Barcelona.

L'AAGE-FFI Catalunya el 16 de setembre de 1984 va posar una placa al cementeri d'Alòs d'Isil per recordar els guerrillers de la 526 Brigada: el tinent Manuel Guerrero, Manuel Nieto, un francès de nom ignorat i el guia Josep Isús, de València d'Àneu, familiar del conseller d'Agricultura Joaquim Llena, mort a la Marrada de Tosca a l'altura del Clot de Gaines i enterrat prop de casa Sabadell d'Isil. Deu guàrdies civils van caure presoners aquell 19 d'octubre, però van tornar sans i estalvis pel seu propi peu al cap d'uns quants dies. Martín es deia el guàrdia mort en sortir imprudentment per una finestra del *cuartelillo* instal·lat a casa Senet. Els maquis van atacar des del penyal de Ticou, elevació a l'altre costat de la Pallaresa, davant mateix del poble.

A Son del Pi se subministraren a casa Arnaldo, casa Moreu i els van sacrificar un corder. A Isil es van repartir per les cases a l'hora de menjar. Van dormir tots junts a casa Sastrés, l'antiga escola. Donaven tabac als ancians. Comentaven que l'endemà tallarien el port de la Bonaigua a València d'Àneu. Desaparegueren en clarejar el dia 20. La GC de Tavascan va trobar municions i carregadors de l'enemic i, a les bordes de Rafel, una bomba de mà, un full de propaganda i restes de menjar.

José Zaurín Gracia (Alcanyís, 1922 - Barcelona, 2004), electricista, del maquis del Cher, va menar una mula carregada amb explosiu milinita pel port de Salau i la vall d'Isil. Tornà de l'exili el 1968: *“Todos estábamos convencidos al cien por cien, incluidos los franceses, que los Aliados nos ayudarían, por ello se intentó establecer*

una cabeza de puente en el Valle de Arán, pero...". Josep Zamora Guiu (Santa Coloma de Gramenet, 1922 - Barcelona, 2002), fill d'un deportat mort al camp d'extermini, exsecretari de l'Amical de Mauthausen. Havien sortit de Couflens armats fins a les dents: "Estàvem il·lusionats pensant que l'últim aliat del feixisme europeu seria destronat. Veníem eufòrics perquè acabàvem de derrotar l'exèrcit hitlerià. Sabíem que no seria tasca fàcil perquè a l'exili, excepte uns quants socialistes i anarquistes a títol personal, la resta de forces democràtiques creà la Junta Española de Liberación per pur antagonisme contra la nostra junta d'Unió Nacional. Havíem d'ajudar a controlar Esterri per tallar la carretera que puja cap al port de la Bonaigua però quan hi vam arribar Pinocho ja no hi era. Quan ens hi acostàvem morí d'un tret un jove guia del país. No ens va quedar cap més remei que tornar a França."

Aniano Jiménez García (Àvila, 1915 - Tremp, 1999), a la Guer-ra Civil quatre medalles i una ferida, destinat entre 1942 i 1950 a Rialp i casa Massano d'Esterri d'Àneu, caserna de la GC, testimonià l'afusellament de sis joves maquis al cementiri d'Esterri: *"Aparte de la acción de Dorve en que dimos muerte a un capitán guerrillero que llevaba las tres barras republicanas en la boina, no hubo ningún otro tiroteo en Esterri. En algunas ocasiones disparábamos al aire, a los árboles, para amedrentar por si había maquis escondidos. Venían engañados. Estaban convencidos que todo estaba tomado. Nosotros, recién salidos de la guerra, estábamos prestos para la lucha, pero los maquis rehuían el combate. Huyeron de Dorve hacia*

Berrós Jussà, Berrós Sobirà, después saltaron a Vall de Cardós y subieron hacia Tavascan para regresar a Francia.”

Emilio Álvarez Canosa “Pinocho” (Madrid, 1915 - Grésaque, les Bouches-du-Rhône, 1997), miner, comandant ferit cinc cops a la Guerra Civil, comandant del 1r Regiment FFI Dordogne Nord, Légion d’Honneur, cap de la 471 Brigada, cofundador el 1976 de l’Agrupació d’Antics Combatents de la República, vingué per la serra de Campirme amb 280 homes. A la vall d’Unarre van morir Gamboa, González, “el Asturiano”, Felipe Díaz i Manuel Barahonda. Havia de volar el pont de la Guingueta d’Àneu a l’altura de casa Badia i ocupar Esterri d’Àneu. Patí trenta-tres baixes entre desapareguts, ferits i afusellats: *“Pagábamos a la gente con vales de UNE canjeables cuando se impusiera el nuevo régimen pero los campesinos desconfiaban y nos denunciaban. Cuando hubimos gastado casi toda la munición, cansado de enviar patrullas de reconocimiento que no volvían, viendo como subían de buena mañana el 19 de octubre camiones cargados de tropas y legionarios hacia el Valle de Arán, me retiré al balneario de Aulus-les-Bains.”*

JOSÉ LUIS FERNÁNDEZ ALBERT (UN ALMIRALL A LA VALL D’ARAN)

A pesar de la manifestació, a més d’altres realitzades a l’estranger, especialment a Toulouse i París, d’unes dues-centes persones davant la cancelleria espanyola de Buenos Aires ocupada per José María Areilza, conde de Motriko, o les peticions de gràcia formulades per la CGT francesa i

italiana, dotze professors de la Universitat de Birmingham, diputats laboralistes, el canonge Guy Rogers i set capellans més, l'escriptor J. B. Priestley, el Vaticà, les repúbliques de Xile o Argentina, i Josep Irla Bosch, president de la Generalitat de Catalunya a través del president Georges Bidault i del secretari general de l'ONU Trygve Lie, Franco va solemnitzar el Nadal de 1947 amb les execucions de Lucas Baño i Agustín Zoroa. A aquest, més aviat el van rematar, perquè estava mig mort de les tortures prèvies. Lucas Nuño Baos "Luis López García" o "Valladares" (Madrid, 1916), mecànic, solter, milicià de la Columna Mangada, excomissari d'Intendència al V CdE, guerriller a la URSS, anomenat també Brazo de Hierro per la seva fortalesa física, va dur a l'esquena una emissora des de França.

Agustín Zoroa Sánchez "Darío" o "Raúl" (Larache, Marroc espanyol, 1917), estudiant de Magisteri, excomissari de batalló, entre 1940 i 1941 dirigent de JSU a la Cooperativa Santa Rosa de SERE a Chihuahua (Mèxic), va tornar amb documentació falsa el juny de 1944 pel port asturià de Musel com "Juan Parrondo Barrero", designat per Jesús Monzón amb el càrrec de cap polític del PCE a l'interior i organitzador dels guerrillers de Madrid. Era el company sentimental de la cofundadora d'UNE a França el 1941 amb Jesús Monzón Carmen de Pedro "María Luisa". Retornà el novembre de 1944 a França per venir de nou a sòl espanyol els primers dies d'abril de 1945 com "Juan Martínez Izquierdo". L'estiu de 1946 viatjà un altre cop a França. De retorn, contactà amb diversos grups de resistència repartits per la geografia espanyola.